

Osmanlı

5

TOPLUM

EDİTÖR
GÜLER EREN

BİLİM EDİTÖRLERİ
DOÇ. DR. KEMAL ÇİÇEK
CEM OĞUZ

YENİ TÜRKİYE YAYINLARI

TEKNİK KOORDİNATÖR
MURAT OCAK

GÖRSEL YÖNETMENLER
HATİCE KOT / ERSİN BALCI

GÖRSEL YÖNETMEN YARDIMCILARI
SEVGİ ÖZÇELİK / LEVENT ELPEN / AYŞE BALCI

DİZGİ GRUBU
ALİ TAŞTEPE / Ö. FARUK TAŞTEPE / ADEM TEMİZKÖK
ALİ ŞİMŞİR / EMRE TAŞTEPE / GÖKHAN ÖZEN
FAHRİ UZUN / AHMET MAYALI

RESİM TARAMA
HAMDİ ALKAN

TASHİH GRUBU
OYA AKBAŞ OCAK / ELNUR AĞAOĞLU / KAZIM BİLGE
AHMET KARAÇAVUŞ / HALİT ÜNSAL / SEVİL DÜNDAR
AYLA YILDIZ / MEHMET LÂLE / EMİNE ÖZDEMİR
SERAP DÜNDAR / HÜMEYRA SAK / ÖZLEM ATA

GRAFİK TASARIM
YAZIEVİ İLETİŞİM HİZMETLERİ

DİZGİ
GÖKÇEN TEKNİK

BASKI
SEMİH OFSET

CİLT
BALKAN CİLTEVİ

YAYIN KODU
ISBN 975-6782-03-X (TAKIM)
975-6782-08-0 (CİLT)

YAYIN YERİ VE TARİHİ
ANKARA 1999

Yan Kağıt Ebrûsu: Mustafa Düzgünman

OSMANLI TOPLUMUNDA ÇOK EVLİLİĞİN YERİ

DOÇ. DR. SAİD ÖZTÜRK
OSMANLI ARAŞTIRMALARI VAKFI

Modern dünyada ailenin yeri gün geçtikçe ehemmiyet kazanıyor. Zira sağlıklı bir toplumun oluşturulması yolunda onca çabalar içinde ailenin ihmal edilmiş olması, insanı ve toplumu ayakta tutan temel dinamiklerden birinin gözardı edilmesiyle eş anlamlı olsa gerekir. Bunun farkına varan düşünür, bilim adamları, kurum ve kuruluşlar gün aşırı değişik platformlarda ve değişik vesilelerle aile kurumunun önemine işaret etmektedirler. 1995 yılı içerisinde gerçekleştirilen uluslararası verimlilik kongresine uydu aracılığıyla katılan nobel ödülü sahibi bir bilim adamından iktisadi tahliller beklenirken, verimliliğin artırılmasında aile müessesesinin ehemmiyetini vurgulamış olması dikkatlerden kaçmamaktadır.

İslam ailesi batı ailesinin geçirdiği süreçleri yaşamadığı gibi, batı ailesinin maruz kaldığı krizleri de hiç bir zaman yaşamamıştır. Mesela, batıda evlilik dışı doğan çocukların oranına ilişkin aşağıda vereceğimiz rakamlar hiç bir zaman ve hiç bir İslam toplumu içerisinde görülmemiş rakamlardır. Newsweek dergisinin yaptığı bir araştırma bu konuda batının ne denli bir çıkmaz ve çöküş ile karşı karşıya olduğunu göstermektedir. Evlilik dışı çocukların oranı İsveç'te % 50, Danimarka'da % 47, Norveç'de % 46, Fransa'da % 35, İngiltere'de % 32, Avusturya'da % 27. Bu rakamlar sadece çocukların oranını vermektedir. Evlilik dışı yaşayanların oranı bundan daha yüksektir. Şu acı tablo batıda evliliğin bir bakıma rafa kaldırıldığının bir resmidir.[1] Bizde de bir kırılmadan söz edilebilir. Hürriyet gazetesinin 13 Temmuz 1993 tarihli nüshasında "Türkiye'de Cinsellik" adlı bir araştırmanın sonuçları ülkemizde aile yapısının ciddi bir çözülme ile karşı karşıya olduğunu gösteriyor. 435 kişinin katıldığı bu araştırmaya göre; "ilk cinsel deneyim yasal eşle olmadığı gibi, düzenli cinsel ilişkiyi evli oldukları eşleriyle sürdürenlerin oranı ise % 23'tür. Tabii bu anket kimlerle yapıldı bilemiyoruz ama, Türk toplumunun bu kadar da dejenerasyona uğramadığını düşünerek iyimser bakış açımızı yitirmiyoruz.

İslamın oluşturmak istediği toplumda ise ailenin seçkin yeri daima vurgulanmış ve sağlıklı bir aile müessesesinin sağlıklı bir toplumun, sağlıklı bir toplum da sağlıklı bir devlet yapısının vazgeçilmez önşartı olduğu daima dikkate alınmıştır. Bu meyanda 1995'de düzenenlenen uluslararası "Alternatif Sistem Arayışları Işığında Modern Dünyada İran, Sudan, Pakistan, Malezya Deneyimi" adlı sempozyumda[2] Sudan temsilcisinin Sudan'ın deneyimleri arasında "Zinnureyn" projesi adı altında yüzbinler boyutuna ulaşan evlendirme merasimlerinin yapıldığını ifade etmiş olması, bir İslam ülkesinde aile müessesesinin devam ve bekasına verilen ehemmiyeti anlatması açısından manidar bir örnek teşkil eder. Bizim toplumumuz içerisinde de sırf bu amaçlarla Osmanlı'da olduğu gibi bugün de (Konya'da) vakıflar kurularak aile hayatının teşvik edildiğini görüyoruz.

Biz bu makalemizde aile müessesesi ile ilgili olarak Osmanlı arşiv kaynakları üzerinde yaptığımız tetkiklerimizin neticelerini ve bazı tesbitlerimizi burada aktarmak suretiyle, tevarüs ettiğimiz aile yapısının Osmanlı Devleti'nde nicelik itibariyle aldığı şekiller üzerinde durmak istiyoruz.

Osmanlı aile yapısının niceliğine yani, Osmanlı ailesinde birden fazla evliliğin oranı, çocuk sayısı, kız-er-

kek çocuk sayısı oranı, mirasçıların durumu ve birden fazla evliliğin hangi amaçlarla yapıldığına dair suallere cevap veren önemli bir kaynak, özellikle Osmanlı mahkemelerinde kadıların tuttuğu ve adına "Kadı Sicilleri" denilen defter koleksiyonları içinde "Tereke Defterleri"dir.[3] Tereke Defterleri Osmanlı aile yapısı ile ilgili en önemli ve güvenilir kaynağı oluşturmaktadır. Çünkü bu defterlerde aile nüfusu, ailenin niteliği ve niceliği konularında bilginin verilmesinde hukuki zorunluluk vardır. Demografik yapının nicelik ve niteliğinin analizine ışık tutan bu defterlerden elde edilen verilerle Osmanlı aile yapısı bulunduğu dönem çerçevesinde izaha kavuşmaktadır.

Şurası bir gerçektir ki, Osmanlı aile hukuku İslam aile hukukunun vaz ettiği ilkeler çerçevesinde oluşmuştur.[4] Bu ilkelere ters düşmeyen bazı örf ve adetden kaynaklanan uygulamalara da müsaade edilmiştir.[5] Bir erkeğin aynı anda evli bulunabileceği eş sayısını da bu ilkeler belirlemiştir. İslam dini toplumda ancak dörde kadar evliliğe müsaade ederek sınırlama getirmiş ve bu müsaadeyi de bazı şartlara bağlamıştır;[6]

"Eğer velisi olduğunuz mal sahibi yetim kızlarla evlenmekle onlara haksızlık yapmaktan korkarsanız onlarla değil hoşunuza giden başka kadınlarla iki, üç ve dörde kadar evlenebilirsiniz; şayet aralarında adaletsizlik yapmaktan korkarsanız bir tane almalısınız veya sahip olduğunuz ile yetinmelisiniz. Doğru yoldan sapmamanız için en uygunu budur".

Çok evlilik sadece zaruret halinde müsaade edilen bir çıkış yolu olmuş, bu müsaade de kadınlar arasında adalet etme şartına bağlanmıştır. Ancak diğer bir ayet ise eşler arasında adil davranılamayacağını belirterek tek eşle hayatın sürdürülmesini kuvvetle tavsiye etmektedir.[7]

Bu evrensel ilkelerin nazil olduğu toplumun İslam ile şereflenmeden önceki durumuna bakarsak bir erkeğin istediği kadar kadın ile evlenme hakkına sahip olduğu görülür. Nikahın Arap toplumunda fazla bir değeri yok idi. İslamiyet geldiği zaman diğer pek çok toplumlarda da görülen bu sınırsız sayıda kadın ile evliliği sınırlamış ve şarta bağlamıştır. En fazla dörde kadar müsaade etmiş, bazı hallerde toplumun huzur ve selameti için birden fazla kadınla evlenme kapısını açık tutmuştur.[8]

İlgili ayette geçen şartlı izne bağlı olarak diğer müslüman toplumlarda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da birden fazla evliliklere rastlanılmaktadır. Ancak çok evlilik açısından Osmanlıya baktığımızda bu tür evliliğin yaygın olmadığı, belirli oranlarda kaldığı görülmektedir. Yabancı seyyahlar da bu durumu teyid edici açıklamalarda bulunmuşlardır. XVI. yüzyıl sonunda Türkiye ile ilgili gözlemlerini anlatan Alman protestan papazı Salomon Schweigger:

"Türkler dünyaya, karıları da onlara hükmeder. Türk kadını kadar gezen, eğleneni yoktur. Çok karılık yoktur. . . boşanma pek görülmüyor" diyor.[9]

Osmanlı toplumu içerisinde kişileri çok evliliğe iten sebepler kadını istismar üzerine kurulu gayri ahlakî gerekçelere dayanmamaktadır. En başta nesebin devamlılığını sağlama ve çocuk sahibi olma isteği kişileri ikinci evliliğe iten sebeplerdendir.[10] Osmanlı tıbbı muasırlarına göre oldukça gelişmiş olduğunu tıp tarihi araştırmaları göstermekle birlikte çağdaş dünyamızın gelişmiş sağlık sektörünün varlığından yoksun çağlarda ailelerin çocuk sahibi olmalarını engelleyen kadından veya erkekten kaynaklanan hastalık ve rahatsızlıkların önüne de geçildiği söylenemez. Dolayısıyla bugün kadın veya erkekten kaynaklanan hastalıklara tıbbi müdahaleler yapılarak aileler çocuk sahibi yapılırken Osmanlı çağlarında çocuk sahibi olmak isteyen bir erkeğin bir çıkış yolu olması itibariyle ikinci evliliğe müracaat ettiği söylenebilir.

Üretimin kol gücüne bağlı olarak yapıldığı dönemlerde fazla nüfusun üretim artışına katkıda bulunacağı düşüncesini de etkileyici faktör olarak görmek gerekir. Özellikle zirai üretim gibi emek yoğun faaliyet alanlarında fazla nüfusa duyulan ihtiyaç açıktır.

Yine bu gerekçeler arasında erkek çocuğa sahip olma isteğinden söz edilebilir. Bilindiği gibi, sanayi öncesi ekonomilerde iktisadi faaliyetlerin hakim niteliği emek yoğun özellikler taşımasıdır. Osmanlı ekonomisi dediğimiz zaman da böyle bir özellik karşımıza çıkıyor. İşte emek yoğun iktisadi faaliyetlerin sürdürülmesinde daima artı emeğe ihtiyaç vardır. Bir debbağ ustasının, atölyesinde çalıştıracak erkek çocuğu yoksa mutlaka dışardan emek satın alacaktır. Manifaktür düzeyinde işletmelerin yoğun olduğu Osmanlı iktisadi hayatında işletmecilerin, kazandıkları cüzi kârların emek satın almak

suretiyle dışarıya akmasını mümkün olduğunca önleme arzuları ön plana çıkacağı tahmin edilebilir.

Böyle bir durum kuşkusuz şehir toplumlarında görülür. Ancak Osmanlı kırsalında bu temayülün daha da yoğunlaştığından söz etmek lazımdır. Günümüz Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgelerinde görülen çok evliliklerin taşıdığı gerekçeleri Osmanlı asırları için de pekâla düşünebiliriz.

XVII. yüzyıl İstanbul'una ait 20 sicil üzerinde yaptığımız araştırmada 2670 kişiden 1728'inin vefatları anında evli olduklarını tesbit ediyoruz. Bunlardan 486'sını kadınlar, 1242'sini erkekler oluşturmaktadır. Erkekler içerisinde 1147 kişinin 1'er, 84 kişinin 2'şer, 7 kişinin 3'er, 4 kişinin ise 4'er eşi bulunmaktadır. 1147 kişinin (%92.35) birer eş sahibi olması, askeri sınıf (kısa bir tanımla bütün kamu kesimi için kullanılan bir terim) içinde tek evliliğin hakim bir durumda olduğunu gösteriyor. Ö.L.Barkan'ın benzer kaynaklar üzerinde yaptığı incelemelerde de aynı sonuçlara ulaşılmıştır; 1516 erkekden 1407 (%92,8)'sinin tek kadınla evli olduğu tesbit edilmiştir. Aynı incelemede 103 erkeğin 2'şer, sadece 6'sının 3'er eşle evli oldukları görülmektedir.[11] Bursa, Ankara ve Anadolu'nun muhtelif şehirlerine ait tereke kayıtları incelenerek varılan sonuçlar da birbirine yakındır.[12] İstanbul ve Edirne'de bulunan askeri sınıf mensupları arasında tek eşliliğin aynı oranlarda olduğu görülürken, Ankara ve Anadolu'nun bir kısım şehirlerinde tek eşlilik daha düşük oranda seyretmiştir. Dolayısıyla Anadolu'da çok evliliğe daha fazla meyledildiği söylenebilir. Bursa'da ise çoğunluğu halk kesimine ait tereke defterlerine göre tek eşliliğin oranı oldukça yüksektir. Benzer özelliklerin Arap nüfusun yoğun olarak yaşadığı bölgeler için de geçerli olduğu söylenebilir. Zira, XIX. yüzyıl Şam ve Halep tereke defterleri incelenerek varılan sonuçlar, Şam şehir toplumu içinde monogaminin % 90 olduğunu göstermektedir.[13]

Medeniyet-i İslamiye Tarihi adlı eserin müellifi Corci Zeydan ise, birden fazla evliliğin oranını bütün müslüman toplumlara teşmil ederek % 5'i geçmediğini belirtmektedir.[14] Osmanlı demografi araştırmalarından tanıdığımız Cem Behar ile Alan Duben'in 1880-1940 yıllarını kapsayan "İstanbul Hâneleri" (İletişim Yay. 1996) adlı eserde de bu istisnai özelliğin devam ettiği tesbiti yapılmaktadır.

Yukarda saydığımız şehirler arasında tek eşlilik oranlarındaki farklılık en fazla % 7'dir. Birden fazla evlenme oranı aşağıda tabloda da görüldüğü gibi % 5 ile %12 arasında değişmektedir.

Şehirlere Göre Eş Sayısının Dağılımını Gösterir Tablo

ŞEHİRLER	Toplam Evli Erkek	1 Eşi Olan	%	2 Eşi Olan	%	3 Eşi Olan	%	4 Eşi Olan	%
İSTANBUL	1242	1147	92.35	84	6.76	7	0.56	4	0.32
EDİRNE	1516	1407	92.81	103	6.79	6	0.39	-	-
BURSA	1092	1041	95.32	49	4.48	2	0.18	-	-
ANKARA	812	715	88.05	84	10 34	11	1.35	2	0.24
ANADOLU (Muhtelif)	883	789	89.35	84	9.51	10	1.13	-	-
ŞAM	133	120	90.22	-	-	-	-	-	-

Çok eşli 95 kişiyi çocuk sayısı açısından değerlendirdiğimizde genel oranın altında kaldığı görülmektedir. Toplam 115 erkek ve kız çocukları bulunmaktadır. Kişi başına düşen çocuk sayısı ise 1,2'dir. Yukarda kaydettiğimiz gibi çok eşliliğe kişileri iten en büyük saikin çocuk sahibi olma isteği gelmektedir. Çok evlilerde kişinin ya hiç çocuğu veya erkek çocuğu bulunmamaktadır. Eşin kısır olabileceği düşüncesi erkeği ikinci ve üçüncü evliliğe itmektedir.

Çok eşli kişileri cemiyet içerisindeki statü, ünvan ve görevleri açısından değerlendirdiğimizde; 95 kişi içerisinde onaltısının İbn-i Abdullah yani köle menşeli kişilerden oluştuklarını tesbit ediyoruz. Bunlar içerisinde en fazla sırasıyla el-hac, ağa, efendi, çavuş, beşe, çelebi, bey ünvan sahipleri yer almaktadır. Meslek olarak altıncı, sandalcı, kaldırımcı, aşçı, sabuncu sarraç, çizmeci, çörekçi, simkeş gibi zenaatkarlar yanında zabit, katip, imam, kadı, çorbacı, pazarbaşı, odabaşı, kapucu, kapucubaşı, kethuda gibi resmî görevliler bulunmaktadır.

Üç ve dört evliler incelendiğinde toplam 1242 evli erkekten sadece onbirinin bu tür evlilik yaptığı tesbit edilmektedir. Sırasıyla 4 el-hac, 2 Çavuş, 1 ağa, 1 çelebi, 1 paşa, 1 çorbacı, 1 pazarbaşı bulunmaktadır. Ekonomik durumlarına baktığımızda, çok yüksek meblağlarda servet bırakanların yanında düşük seviyede servet bırakanlar da bulunmaktadır. Çocuk sayısı oranı açısından bakıldığında bu oranın yüksek olduğu görülmektedir. Kişi başına 5 çocuk düşmektedir. Ancak bunlar içerisinde bir kişinin bir kızı, diğer bir kişinin de hiç çocuğu olmadığı görülmektedir.

Gerek bu çalışmamızda, gerekse belgelere dayalı olarak yapılan diğer çalışmalarda Osmanlı toplumunun seçkin zümresi sayılabilecek bir konumda olan askeri sınıf içinde bile poligaminin tercih edilen bir durum olmadığı, ancak istisnai olarak birden fazla evliliğin toplumun değişik kesimlerinde görüldüğü, ekonomik durum ve sosyal statü ile direkt irtibatlı olmadığı, özellikle ikinci evliliği yapanlarda çocuklarının ya hiç olmadığı veya erkek çocuklarının olmadığı açığa kavuşmaktadır.[15]

Uzun yıllar üzerinde durduğumuz bir araştırmanın aile yapımıza ilişkin bölümünün sadece eş sayısı ile ilgili sonuçlarını vermeye çalıştık. Görülüyor ki, tarihimiz belgelere bağlı olarak gerçekten araştırıldığında bugün bize empoze edilen görüş ve düşüncelerin yanlış olduğu açığa çıkmaktadır. Osmanlı arşivinde araştırmalarımız sırasında zaman zaman karşılaştığımız M. Kiel adındaki batılı bir tarihçiye de tesbitlerimi aktardığımda; "doğru doğru, bu konu hep yanlış biliniyor, bu tesbitler doğru" demiş idi.

Yukardaki rakamlar bize Osmanlı toplumunda poligaminin (çok evliliğin) yaygın olduğu şeklindeki kanaat ve düşüncenin ne kadar isabetsiz ve kasıtlı olduğunu göstermektedir. Bugün, Osmanlı insanının ve yöneticilerinin zevkü sefa peşinde koşan, kadını bir zevk ve eğlence metaı olarak kullanan hedonist insanlar olarak lanse edilmesini şaşkınlıkla karşılıyoruz. Maalesef Osmanlı haremiyle ilgili yazılan pek çok makalenin ve eserin muhtevası, Osmanlı saraylarında on yıl boyunca "Muallime-i Selâtîn" olarak görev yapmış rahmetli Safiye Ünüvar'ın da ifadesiyle "hayal mahsulu romantik maceraları" ihtiva etmektedir.[16] Prof. Dr. Ahmed Akgündüz'ün yayınladığı ve kısa adıyla "Osmanlı'da Harem" adlı eserinde de bütün genişliğiyle gördüğümüz gibi Osmanlı sultanlarının aile hayatlarını geçirdikleri harem bir zevkü sefa mahalli değil, bir terbiyegahtır, bir mekteptir. Aynı şekilde vezirlerin, paşaların ve diğer rical-i devletin konakları da birer küçük harem mesabesinde benzer fonksiyonları görmektedir.

Şu gerçeği önemle belirtmek gerekir ki, Osmanlı aile yapısı İslam aile yapısının bir yansıması olarak tarihe mal olmuştur. Kadını bir zevk aracı, meta olarak değil, cennetin kendileri vasıtasıyla kazanılacağı üstün değerler olarak görmüştür. İnsanlık tarihi boyunca süregelen köleliğin suistimalden uzak bir şekilde icra edilmesi için esir ticaretiyle meşgul kimselerin *fesad ile müttehem olanlar ihrac olunub salah ü diyaneti ve nevan gınası ihbar olunan ricalden*[17] olması bir kaide olarak vaz edilmiştir. Değil, resmi olarak fahişelik vesikası verilmesi, bir mahallede ahlaksızlığı görülen kadın ve erkeğin mahallenin ahlaki yapısını bozduğu, ahaliyi rencide ettiği için mahalle halkının talebi veya devlet ricalinin tesbitiyle bulundukları yerden sürüldükleri, cezaya çarptırıldıklarına ilişkin pek çok karara "Mühimme Defterleri" adı verilen divan kararlarının yazıldığı defter koleksiyonlarında rastlamak mümkündür.

Hülasa, bütün İslam toplumlarında olduğu gibi Osmanlı toplumunda da taddüd-i zevcât yani birden fazla evlilik, temel gerekçesi itibariyle kadını istismar üzerine kurulan bir düzenleme değil, bir çıkış yolu ve bir ruhsattır. Aslolan tek eşle aile hayatının sürdürülmesidir.

---

1 Ahmet Selim, "Batı Medeniyetinin Son Virajı", 18 Ocak 1997 tarihli Zaman Gazetesi.

2 Sempozyum MGV İstanbul Şubesi tarafından 17 Haziran 1995'de Pazar günü düzenlenmiştir.

3 Adı geçen kaynak ile ilgili olarak "Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)" adlı eserimize bakılabilir.

4 Genişbilgi için bkz.: M. Akif Aydın, *İslam Osmanlı Aile Hukuku* , İstanbul 1985, aynı yazar, "Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihi Tekamülü", *Sosyo - Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi I-III*, Ankara 1992, c. 2, s. 434 vd.

5 Geniş bilgi için bkz.: İlber Ortaylı, "Osmanlı Aile Hukukunda Gelenek, Şeriat ve Örf " , *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi* , c. 2, s. 456-467.

6 "Eğer velisi olduğunuz mal sahibi yetim kızlarla evlenmekle onlara haksızlık yapmaktan korkarsanız onlarla değil hoşunuza giden başka kadınlarla iki, üç ve dörde kadar evlenebilirsiniz; şayet aralarında adaletsizlik yapmaktan korkarsanız bir tane almalısınız veya sahip olduğunuz ile yetinmelisiniz. Doğru yoldan sapmamanız için en uygunu budur". "Nisa Suresi, Ayet 3, Yaşar Kutluay, Hüseyin Atay; *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı,* Ankara 1983.

7 "Nisa Suresi, Ayet 129.

8 "Arap", DVİA, c.3, s.321; Süleyman Ateş, Yüce Kuran'ın Çağdaş Tefsiri, c.2, s.198, 200.

9 Aktaran ; İlber Ortaylı, "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler ", *Osmanlı Araştırmaları* , İstanbul 1980, c. 1,s. 37. Aynı yazar, "Osmanlı Aile Hukuku...", s. 460.

10 Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi,* 2.Baskı, İstanbul 1994 , s. 147, Ömer Demirel, "1700-1730 Tarihlerinde Ankarada Ailenin Niceliksel Yapısı", *Belleten* LIV / 211 s. 951.

11 Ö.L.Barkan; *"Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri* (1545-1659)", TTK- Belgeler Serisi, III/5-6, s. 13.

12 Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri,* İstanbul 1988, s. 50, Ömer Demirel, *a.g.m.* s. 950, Ömer Demirel, Muhiddin

Tuş, Adnan Gürbüz, " Osmanlılarda Ailenin Niceliksel Yapısı" , *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi I-III*, c.1, s. 102.

13 Abdul-Karım Rafeq, "Registers of Succession (Mukhallafât) and Their Importance For Socio-Economic History: Two Samples From Damascus And Aleppo, 1277/ 1861", *Cıepo Osmanlı Öncesi Ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi VII. Sempozyumu Bildirileri* , TTK Yay. Ankara 1994, s.485.

14 Corci Zeydan, İslam Medeniyeti Tarihi, Terc.; Zeki Megamiz, Sadeleştiren; Mümin Çevik, c.5, s.145.

15 Bu veriler çerçevesinde; Osmanlı yönetici tabakasında çok evliliğin revaçta olduğu, sayısız köle,cariye,odalık ve büyük servetleriyle saray hayatını taklit ettikleri şeklindeki iddianın birden fazla evliliğin revaçta olduğu yönü geçersiz kalmaktadır. İddia ile ilgili bkz.: Hasan Yüksel," Vakfiyelere Göre Osmanlı Toplumunda Aile',*Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi I-III*, Ankara 1992, c 2, s. 489. Diğer taraftan klasik dönemde padişah saraylarında bile şatafat ve lükse kaçılmamıştır. Paşalar basit konaklarda hayat sürerek insan-eşya ilişkileri değil, insan-insan ilişkileri ön planda tutulmuştur. Bkz.: Tabakoğlu, a.g.e, s.141.

16 Safiye Ünüvar, *Saray Hatıralarım*, İstanbul 1964, s.3.

17 Mübahak S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983, s.257.